

347, 404; Millet Ktp., Ali Emîri Efendi, nr. 72, 76, 80; Konya Koyunoğlu Müzesi Ktp., nr. 11337, 12334, 12337, 12395, 12396; *Zâhirü'l-Kudât*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1094; *Yahyâ Efendi Fetvâları*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1008; *Bahâi Efendi Fetvâları*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1938, vr. 151^a-166^b; Reşidüddin Fazlullah, *Târîh-i Mübârek-i Gâzânî* (nşr. K. Jahn), London 1940, s. 149, 304; Şems-i Münşî, *Düstürü'l-kâtib* (nşr. Abdülkerim Alioğlu Alizâde), Moskova 1964, I, 212, 322, 325; Abdullâh b. Muhammed el-Mâzenderânî, *Risâle-i Fellekiyye* (nşr. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 57; Lutfî Paşa, *Şaşf-nâme* (nşr. Mübahat Kütkoğlu, Prof. Bekir Kütkoğlu'na Armağan içinde), İstanbul 1991, s. 49-99; Şeref Hân, *Şerefnâme* (ed. Veliaminof-Zernov), Petersburg 1862, II, 120; Ayn Ali, *Kavânin-i Âl-i Osmân*; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt); Koca Hüseyin, *Bedâiyü'l-vekâi'* (nşr. A. S. Tveritonovoy), Moskova 1961, II, vr. 277^a-283^b; Avni Ömer, "Kânün-i Osmânî Mehfûm-i Defter-i Hâkânî" (nşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *TTK Belleten*, XV/59 [1951] içinde), s. 381-399; *Eyyübî Efendi Kânunnâmesi*, İÜ Ktp., TY, nr. 734; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-be'yân fi Kavânin-i Âl-i Osmân* (nşr. Sevim İlğürel), Ankara 1999; Nâimâ, *Târîh*, V, 101, 199; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Nesâyihu'l-vüzerâ ve'l-ümerâ* (nşr. ve trc. W. L. Wright), Princeton 1935; Abdullâh Nâilî Paşa, *Defter-i Teşrifât*, TTK Ktp., Y, nr. 49; *Hürzü'l-mülûk*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1612; a.e. (haz. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar* içinde), Ankara 1988; *Tüzûkât-i Tîmûrî* (nşr. M. Davy), Oxford 1783; Gıyâsî, *Târîhü'l-Gıyâsî* (nşr. M. Schmidt-Dumont), Freiburg 1970, s. 219; *Teşrifât-ı Kadîme*; *Kânunnâme-i Teşrifât*, İÜ Ktp., TY, nr. 220; *Kavânin-i Yeniçeriyân*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1320; *Düstür*, Birinci tertip, İstanbul 1279; Aristarchi Bey, *Legislation Ottomane*, İstanbul 1873-74; Tevkiî Abdurrahman Paşa, *Kânunnâme* (MTM, II, 1/3 [1331] içinde), s. 494-544; "II. Mehmed Kânunnâmesi" (nşr. Mehmed Arif, *TOEM* ilâvesi), İstanbul 1330; Hıfzî Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 139-209; *Osmanische-Türkische Quellen zur Bulgarischer Geschichte*, Sofia 1943, III; R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, İstanbul 1943-45, 2 bölüm ve ek; Barkan, *Kanunlar*, tür.yer., a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI/3-4, İstanbul 1945, s. 214-215; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 434; a.mlf., *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Eulâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957, tür.yer.; *Kânunnâme-yi Sultânî ber Müceb-i Örfi Osmânî* (nşr. R. Anhegger - Halil İnalıcık), Ankara 1956; *Kânün-i Kânunnâme* (nşr. B. Durdev v.dğr.), Sarajevo 1957; N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris: I Actes de Mehmed II at de Bayezid II du ms. fonds Turc ancien 39*, Paris-La Hey 1960; a.e.: *Il règlements miniers 1390-1512*, Paris-La Hey 1964; a.mlf., *Les actes des premiers sultans, II règlements miniers 1390-1572*, Paris-The Hague 1964; a.mlf., *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden 1967; a.mlf. - I. Beldiceanu-Steinherr, "Quatre ac-

tes de Mehmed II concernant les valaques des Balkans slaves", *SOF*, XXIV (1965), s. 115; A. S. Tveritonova, *Kniga zakonov Sultan Selima I*, Moskova 1969; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, s. 7-32, 171-180, 189-190, 317; J. E. Woods, *The Aqqyunlu: Clan Confederation, Empire*, Minneapolis-Chicago 1976, s. 121-122; Halil İnalıcık, "Bursa Şer'îye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *TTK Belleten*, XI/44 (1947), s. 693-703; a.mlf., "Osmanlı Hukukuna Giriş", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XIII, Ankara 1958, s. 117; a.mlf., "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *TTK Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 295-300, 576-578, 594-608; a.mlf., "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), 140-142, 156; a.mlf., "Suleiman the Lawgiver", *Ar.O.* I (1969), s. 105, 115, 117-126, 128-135; W. Hinz, "Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient", *TTK Belleten*, XIII/52 (1949), s. 745-769; Mebrure Tosun, "Sümer, Babil ve Asurlularda Hukuk", a.e., XXXVII/148 (1973), s. 565.

HALİL İNALCİK

KÂNUNNÂME-i ARÂZÎ

(bk. ARAZİ KANUNNÂMESİ).

el-KÂNÜNÜ'L-MES'ÜDÎ

(القانون المسعودي)

Bîrûnî'nin

(ö. 453/1061 [?])

astronomi ağırlıklı ansiklopedik eseri.

421 (1030) yılında Gazneli Sultan Mesud'a sunulan kitap astronomi, trigonometri, astroloji, jeodezi, meteoroloji, coğrafya, peygamberler tarihi ve bir ölçüde hükümdarlar tarihi muhtevalı bir ansiklopedi niteliğindedir ve on bir ana bölüm (makale) içerisinde yer alan 142 alt bölümden (bab) oluşmuştur.

Bîrûnî, eski Grekler'den kendi dönemine kadar gelen astronomiye dair problemleri ve gözlem tablolarını (zîc) yeniden inceleyerek tartışır. Astronomların çeşitli zamanlarda yaptıkları gözlemler hakkında bilgi vermekle yetinmez, ayrıca gerçekleştirdiği yeni gözlemlerle o bilgilerin doğruluğunu kanıtlamaya çalışır; bu arada kendisinin de yanılabilceğini hatırlatarak her zaman eleştiriyeye açık olduğunu belirtir. M. Fatin Gökmen'e göre, Bîrûnî Hindistan'daki araştırma ve incelemelerini tamamlayıp döndükten sonra astronomik gözlemlerine başlamış ve düzenlediği tabloları *el-Kânünü'l-Mes'ûdî*'de ortaya koymuştur. Bu tabloların güneşe ait olanlarını Gazne'deki gözlemleri üzerine bina etmiş, ay ve gezegenlerini

Habeş el-Hâsib ve Bettânî'nin zîclerinden, sabit yıldızlara ait olanı da Abdurrahman es-Süffî'nin *Şuverü'l-kevâkibi's-şâbite*'sinden almıştır. *el-Kânünü'l-Mes'ûdî*, yalnız İslâm astronomisi için değil aynı zamanda asıl metinleri kaybolan Kalde ve Grek astronomileri için de birinci derecede önemli bir kaynaktır ve mevcut Grek metinlerinde görülmeyen Bâbil astronomisinin parametrelerini de ihtiva etmektedir.

Kitabın ilk bölümü kozmik varlığın genel tasviri hakkındaki bilgilerle başlamaktadır. Diğer bölümler çeşitli takvimleri birbirine çevirmek, trigonometri, dönen-celerle burçlar kuşağı, irtifa almak, güneşin eğimi, güneş tutulması yardımıyla bir yerin boylamını tashih etmek, enlem ve boylamı belli iki nokta arasındaki mesafeyi bulmak, takvimleri birbirine çevirme yöntemleri, güneşin ortalama hareketinin hesaplanması, ayın başucu noktasının değişken olduğu, ayın düzenli ve düzensiz hareketleriyle ilgili görüşler, güneşle ayın kavuşum ve istikbal durumları, ay ve güneş tutulmaları ve sabit yıldızlar gibi çok çeşitli konuları içermektedir.

el-Kânünü'l-Mes'ûdî'nin Türkiye kütüphanelerinde mevcut altı nüshasından en eskisi (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2277), 436 (1045), en yenisi de (Kandıllı Rasathânesi Ktp., nr. 364) 1047 (1637) istinsah tarihlerini taşımaktadır. Eserin trigonometriye ait kısmı (3. makale, bab 1-10) *Die trigonometrischen Lehren des al-Bîrûnî* (Hannover 1907), Gazne ve İskenderiye şehirlerinin enlem ve boylamlarıyla yer kürenin enlem ve boylamlarına dair kısımları (2. makale, bab 5-6; 7. makale, bab 5) Karl Schoy tarafından tercüme ve dipnotlarıyla birlikte neşredilmiştir (*ISIS*, V [1923], s. 51-54; VI, 1471; VII, 536; VIII, 739). Karl Schoy ayrıca bu konuda "Aus der astronomischen Geographie der Araber. Originalstudien aus al-Qânün al-Mas'ûdî" başlıklı bir inceleme yayımlamıştır (*a.g.e.*, V [1923], s. 51-74). Eserin dünya coğrafyasına ait kısmının metni (5. makale, bab 9-10) çeşitli nüshalar karşılaştırarak Zeki Velidi Toğan tarafından neşredilmiştir (*Biruni's Picture of the World*, s. 3-35). Kitabın tamamının neşri ise çeşitli nüshalar karşılaştırılıp Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki nüsha (nr. 1141) esas alınarak üç cilt halinde Haydarâbâd-Dekken'de gerçekleştirilmiştir (1373/1375/1954-1956) (eserle ilgili diğer incelemeler için bk. Sezgin, VI, 266).

BİBLİYOGRAFYA :

Bîrûnî, *el-Kânûnû'l-Mes'ûdi fi'l-hey'e ve'n-nücûm* (nşr. S. H. Bârânî), Haydarâbâd 1373/1954, s. 4-5; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1314; Brockelmann, *GAL*, I, 476; *Suppl.*, I, 873; Sezgin, *GAS*, VI, 265-266; Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmolojî Öğretilerine Giriş* (trc. Nazife Şişman), İstanbul 1985, s. 126-127; a.mlf., *İslâm'da Bilim ve Medeniyet* (trc. Nâbi Avcı), İstanbul 1991, s. 136; Zeki Velidi Toğan, "Bîrûnî", *İA*, II, 640-641; Fâtin Gökmen, "Bîrûnî", *a.e.*, II, 645-646; İmâm İbrâhim Ahmed, "el-Kânûnû'l-Mes'ûdi li'l-Bîrûnî", *Tİ*, II, 405-420.

CEVAT İZGİ

KAPALI ÇARŞI

(bk. BEDESTEN; BÜYÜK ÇARŞI).

KAPAN

Osmanlı döneminde büyük şehirlerde özellikle zahire türünden ihtiyaç maddelerinin toptan alınıp satıldığı yer.

Sözlükte "büyük terazi, kantar" anlamına gelen kelimenin Latince *campana* dan Farsça'ya, buradan *kabbân* şeklinde Arapça'ya geçtiği (*İA*, VI, 198), Türkçe'ye ise *kapan* olarak girdiği öne sürülür. Mısır'da kantar kullanan kimseye "kabbânî", alım satım mukavelelerine nezaret eden kuruma da "Dîvânü'l-kabbânî" denirdi.

Arap ve Türk-İslâm devletlerinde kullanılan *kapan* tabiri Osmanlılar'da daha ziyade un kapanı (kapan-ı dakîk), bal kapanı, yağ kapanı vb. satılan malın adıyla birlikte kullanılmış, böylece büyük tartı aletin ismi olmaktan çıkıp günümüz toptancı hallerine veya zahire borsalarına benzeyen yerlerin adı olmuştur. Un, yağ ve baldan başka tahil, kahve, tütün, ipek, pamuk, kumaş ve çeşitli dokumalar üreticiden satın alınarak başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlerdeki kapanlara getirilirdi. Buralarda kadı nâibinin nezâretinde esnaf temsilcilerinin de hazır bulunmasıyla mallar tartılır, ağırlık, kalite ve çeşidine göre vergi ve narha tâbi tutulduktan, fiyatları belirlendikten sonra esnaf aracılığıyla tüketiciye arz edilirdi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde yaptırılan cami, medrese, imaret vb. vakıf müesseselerinin masraflarını karşılamak üzere bunların yanlarına kapanlar da inşa ettirilmiştir. Orhan Bey zamanında Bursa'da tartı işlerinin yapıldığı Emir Hanı ile Ulucami'nin batı tarafında Kapan Hanı adlı yapıların bulunduğu bilinmektedir. İstanbul'un fethinden sonra şehir

de büyük kapanlar yaptırılmış olup bunlardan Fâtih Sultan Mehmed döneminde yaptırılan un kapanı bir semt adı olarak varlığını hâlâ sürdürmektedir. İstanbul yağ kapanı Galata'da idi. Önemli gelir kaynaklarından olan kapanlardaki işlemler önceleri devlet adına emin, nâib, kethüdâ gibi memurlar tarafından yapılırken zamanla ortaya çıkan malî buhranlar yüzünden kapanlar iltizama verilmeye başlanmıştır. Böylece XIX. yüzyıl başlarında kapan gelirinin bir kısmı devlete, bir kısmı da şehreminliğine intikal etmiştir. Belediyelerin günümüzde tartı vergisi (kantar resmi) almaları eski kapan vergisinin devamından başka bir şey değildir.

Buğday, arpa, pirinç gibi hububat dışında her çeşit yağ, peynir, işkembe, bal vb. içine alan zahire ticaretiyle uğraşanlara "kapan tüccarı" veya "kapan hacıları" denirdi. XVIII. yüzyıl ortalarında İstanbul'un zahire ihtiyacının yüzde doksanından fazlasını bunlar karşılardı. Yağ ve bal mübâyaaısıyla meşgul tâcirlerin statüsü hububat tâcirlerinininkinden farklıydı.

Un kapanı tâcirlerinin en önemli yardımcıları "yazıcı" denilen görevlilerdi. Tüccar, yazıcılarını hububat satın almak için gerekli sermayeyi vererek üretim bölgelerine gönderir, onlar da satın aldıkları ürünleri gemilerle şehirdeki un kapanına getirirlerdi. Yazıcıların bu işi yapabilmeleri için ellerinde görevleriyle ilgili bir ferman veya kapandan verilmiş bir tezkire bulundurmaları gerekirdi. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren her üretim merkezi bir iskeleye bağlanmış ve kapan tâcirlerinin hangi kazadan ne kadar zahire satın alacakları tahmini olarak belirlenmişti. İstanbul halkının ihtiyacı olan hububatın büyük kısmı un kapanı tâcirleri tarafından temin edilirdi. Bu bakımdan önemli büyük olan kapan tâcirlerine devlet her türlü kolaylığı gösterirdi.

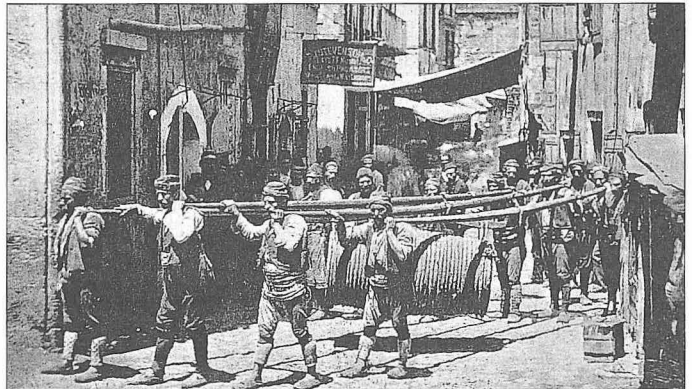
Çeşitli yerlerden un kapanına getirilen hububat burada cinsine göre ayrılır ve

kapan defterlerine kaydedilirdi. Kaydı yapılan hububat, kapan nâibinin izni olmadan kapan dışına çıkarılamaz ve esnafa dağıtılamazdı. Tevziat işi ancak nâibin nezâretinde kethüdâ, yiğitbaşı gibi esnaf temsilcilerinin huzurunda fiyatı belirlendikten sonra yapılırdı. XIX. yüzyılda zahire nezâretinin kurulmasından sonra yeni düzenlemeler ve uygulamalar getirilmiş, kapan nâibinin yetkileri nâzıra geçmiştir.

Yağ ve bal kapanlarının tâcirleri arasında taahhüt sistemi vardı; yani yağ ve bal tüccarı kadı huzuruna çıkarak getirebileceği malın miktarını taahhüt ederdi. Böylece yağ getiren bal, bal getiren de yağ satın alıp kapana indiremezdi. Ayrıca kimin nereden, ne kadar, ne alacağı da belirlenmişti. Tâcirler birbirlerinin mübâyaa bölgesine gidip mal satın almazlardı.

Yağ ve bal kapanı tâcirlerinin un kapanı tüccarı gibi yazıcıları yoktu. Ortaklıklar şeklinde organize edilen bu tâcirlerden biri veya birkaçı kendine ayrılan üretim bölgesine gider ve taahhüt ettiği ürünü satın alarak bağlı olduğu kapana sevk ederdi. Ancak bu satın alıcıların da kapan tüccarı olduklarına dair ellerinde ya bir ferman ya da o yörenin voyvodasına gösterilmek üzere resmî mektup bulunurdu. Kapan tâcirleri ürünün pazar yerlerinden veya iskelelerden satın alırlar ve parasını üreticiye peşin öderlerdi.

Diğer esnaf gibi birbirlerine kefalet sistemiyle bağlanmış olan kapan tâcirleri ayrıca devlet tarafından da denetlenir, bu kontrol üretim bölgelerinde bile sürdürülürdü. Zira taahhüt edilen malın ilgili şehre sevkedilmeyip daha yüksek fiyatla yollarda satılması bu ürünün karborsaya düşmesine ve fiyatının aşırı yükselmesine sebep olurdu. Bunun için kapan tüccarı o bölgenin voyvodasına veya ilgili memurlarına mübâyaa miktarını ve fiyatını gösteren bir belge sunmak zorundaydı. Voyvoda veya ilgili memurlar da belgede

Yağ kapanından aldıkları yağ fîcılarını taşıyan sirk hamalları